

Мар'яна Тарнавська

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та процесу
selo_lystonowivka@ukr.net

НОРМИ ОРХУСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ В АСПЕКТІ ПОЄДНАННЯ ПРАВА НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ ТА ОБОВ'ЯЗКУ ЙОГО ЗАХИЩАТИ

© Тарнавська М., 2017

Проаналізовано положення Орхуської конвенції стосовно доступу до правосуддя у справах про захист довкілля. Акцентується на особливостях правової конструкції, за якою право кожної людини на здорове навколишнє середовище постас у нерозривній єдності з обов'язком кожного захищати його. Висловлюється бачення, що призначення такого формулювання норм Конвенції є прагненням підкреслити особливу важливість позовів на захист довкілля.

Ключові слова: Орхуська конвенція; законодавство; довкілля; право на здорове довкілля; обов'язок захищати довкілля.

Марьяна Тарнавская

НОРМЫ ОРХУСКОЙ КОНВЕНЦИИ В АСПЕКТЕ СВЯЗКИ ПРАВА НА ЗДОРОВУЮ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И ОБЯЗАННОСТЬ ЕЕ ЗАЩИЩАТЬ

Анализируются положения Орхусской конвенции о доступе к правосудию по делам о защите окружающей среды. Акцентируется на особенностях правовой конструкции, по которой право каждого человека на здоровую окружающую среду существует в неразрывной связке с обязанностью каждого защищать его. Высказывается мнение о назначении такой формулировки норм Конвенции, которым является стремление подчеркнуть особую важность исков в защиту окружающей среды.

Ключевые слова: Орхусская конвенция; законодательство; окружающая среда; право на здоровую окружающую среду; обязанность защищать окружающую среду.

Mariana Tarnavska

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University,
Department of Civil Law and Procedure,
Ph. D.

PROVISIONS AARHUS CONVENTION IN ASPECTS COMBINING RIGHT TO HEALTHY ENVIRONMENT AND OBLIGATION TO PROTECT ITS

The article analyzes the provisions of the Aarhus Convention on access to justice in cases of environmental protection. The attention to the peculiarities of legal structures under which the right of everyone to a healthy environment appears in the inseparable unity of each duty to

protect it. It has a vision that the purpose of the wording of the rules of the Convention is the desire to stress the importance of actions to protect the environment.

Key words: The Aarhus Convention; legislation; environment; the right to a healthy environment; responsibility to protect the environment.

Постановка проблеми. Ратифікувавши Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (далі – Орхуська конвенція) [1], Україна взяла на себе зобов'язання змінити усталену практику стосовно надання громадськості екологічної інформації та права на звернення до суду з позовами на захист довкілля. Втілення у життя норм цієї Конвенції стало доволі проблематичним, не останньою чергою через недостатній рівень екологічної свідомості українського суспільства. Однак позитивні зрушення у цій сфері все ж існують, і не тільки через активну діяльність різноманітних громадських екологічних організацій. Наукове дослідження норм Орхуської конвенції теж певною мірою сприятиме поступу нашої держави і суспільства у справі охорони довкілля.

Як видається, окремі аспекти тлумачення та застосування Орхуської конвенції все ще потребують детального висвітлення. Зокрема, особливий інтерес викликає формулювання Преамбули Орхуської Конвенції [1], де право людини жити у сприятливому для її здоров'я навколишньому середовищі подається у тісному зв'язку з її обов'язком захищати його, зокрема у суді. Спроба наукового осмислення цієї правової конструкції, яка не є певною мірою відомою національному законодавству і метою нашої публікації.

Аналіз дослідження проблеми. Вказана проблематика є предметом наукових досліджень (А. А. Андрусевича, Л. Я. Аніщенко, О. О. Грінченка, М. А. Медведєвої, О. П. Мірошніченка, Т. О. Третяка та ін.).

Виклад основного матеріалу. Право на звернення до суду за захистом свого права є “службовим”, допоміжним правом, необхідним для захисту невизнаного, оспорюваного або порушеного “основного” права. Право на звернення до суду за захистом у процесуальному аспекті безпосередньо пов'язане з проблематикою належності позивача. Як правило, проблем не виникає, якщо особа подає позов на захист безпосередньо своїх прав та законних інтересів. Однак ситуація значно утруднюється, якщо з позовом звертається, наприклад, громадська організація (стосовно саме екологічних прав, питома вага позовів, які подаються громадськими організаціями є доволі значною).

Це питання врегульоване, зокрема, у згаданій вище Орхуській конвенції, зокрема, у ч. 2 ст. 9 передбачено, що “кожна зі Сторін у межах свого національного законодавства забезпечує, щоб відповідні представники зацікавленої громадськості, які проявляють достатню зацікавленість або як альтернатива, б) які вважають, що мало місце порушення того чи іншого права, коли це зумовлено адміністративно-процесуальними нормами відповідної Сторони, мали доступ до процедури перегляду прийнятих рішень у суді та (або) іншому незалежному та неупередженому органі, заснованому на законі, з метою оскарження законності будь-якого рішення, дії або бездіяльності з правового та процесуального погляду за умови дотримання положень Статті 6 [1]. При цьому, згідно з Конвенцією, термін “зацікавлена громадськість” означає “громадськість, на яку справляє або може справити вплив процес прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, або яка має зацікавленість у цьому процесі”, при цьому “для цілей даного визначення недержавні організації, які сприяють охороні навколишнього середовища та відповідають вимогам національного законодавства, вважаються такими, що мають зацікавленість” [1].

Важливо також (і це варто підкреслити, оскільки для вітчизняного законодавства таке бачення не притаманне), що Орхуська Конвенція розглядає право людини на безпечне і здорове довкілля не лише як право, а й як і обов'язок, тобто це право виступає радше як повноваження.

Так, Конвенція визнає не лише те, що “кожна людина має право жити у навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту”, а й те, що [кожна людина] також

зобов'язана як індивідуально, так і спільно з іншими людьми захищати і покращувати навколишнє середовище на благо нинішнього та майбутніх поколінь (Преамбула Конвенції) [1]. Це формулювання видається надзвичайно цікавим, зокрема і тому, що відображає екологічну свідомість, характерну, зокрема, для скандинавських країн. У цьому випадку йдеться про відсутність екологічного абсентеїзму – проявів байдужості чи пасивного ставлення до здійснення своїх прав та виконання обов'язків, зокрема екологічних [2, с. 99]. Для порівняння, згідно зі ст. 16 Конституції України, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги є обов'язком держави [3]. Ст. 50 Конституції проголошує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [3]. Згідно зі ст. 66 Конституції України, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі [3]. Про обов'язок “захищати і покращувати” навколишнє середовище у Конституції України [3] не йдеться. Ні, ми аж ніяк не вважаємо за потрібне вносити законодавчі зміни з цього приводу, адже вважаємо, що часті зміни та навіть пропозиції змін в Основний Закон держави негативно впливають на його авторитет та правосвідомість громадян України загалом. Хочемо тільки звернути увагу на особливості формулювання тексту правової норми Орхуської Конвенції, де право на сприятливе для здоров'я та добробуту людини навколишнє середовище нерозривно пов'язується з обов'язком кожної людини індивідуально чи спільно з іншими людьми захищати і покращувати довкілля [1].

Такий обов'язок (а разом з правом він може розглядатися як повноваження) не притаманний для українського законодавства. Так, як уже зазначалось вище, у Конституції він не передбачений, а, наприклад, обов'язок громадянина берегти природу, охороняти і раціонально використовувати її (ст. 12 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” [4]) не є аналогічним обов'язком захищати і покращувати довкілля.

На перший погляд вказана правова конструкція може визнаватися декларативною і нічим не виправданою, зрештою, залишитись просто образним художнім висловом. Однак це не так. Насправді ж у сучасних умовах глобальної екологічної кризи подібні формулювання повинні підкреслити специфіку екологічних прав, адже якщо йдеться про захист права на чисте повітря, воду чи інші складові здорового і безпечного довкілля, то це стосуватиметься інтересів невизначеного кола осіб, а не лише тієї особи чи організації, яка подає позов. Окремі держави, прагнучи підкреслити особливу роль екологічних прав, вдалися до цікавих юридичних новацій, які утім, з огляду на екологічну ситуацію у цих конкретних країнах та у світі загалом, не можна назвати недоцільними чи малозрозумілими. Так, зокрема, Еквадор став першою країною, яка закріпила у своїй Конституції права природи і екосистеми на існування, відтворення і відновлення (2008 р.) [5, с. 403]. Ці норми вже застосовувались судами Еквадору під час вирішення кількох справ [6]. Болівія закріпила статус “матері-землі” у своїй Конституції, логічним продовженням якої має стати “Ley de Derechos de la Madre Tierra” (закон про права Матері-Землі) [7]. Вказаний закон закріплює за біосферою та дикою природою загалом 11 прав, включно з правом на життя та існування, на здійснення життєвих циклів без людського втручання, на чисту воду та чисте повітря, захист від забруднень, на підтримку балансу, право на збереження клітинних структур у їх первісному вигляді та на свободу від великих проєктів, що впливають на баланс екосистем і райони поселення корінних народів [7]. У 2011 р. міська рада Пітсбурга (США) прийняла закон, “...який повністю забороняє видобуток природного газу, і стверджує, що природа має “невід'ємне право існувати та процвітати” [5, с. 404].

З огляду на такий стан речей, стає зрозумілішою вищезгадана правова конструкція з Орхуської конвенції [1]. Якщо суб'єктом права на здорове і чисте довкілля виступає природа, то людина лише користується позитивними наслідками від реалізації такого права, і, відповідно, на неї може покладатися обов'язок захищати [своє право на чисте і безпечне] довкілля. Ясна річ, постає питання: чи існує і як повинна виглядати відповідальність за порушення цього зобов'язання? Адже відомо, що юридичний обов'язок є дієвим, як правило, лише тоді, коли він забезпечений відповідальністю, адже притягати до відповідальності кожного, хто не вдався до будь-яких засобів захисту своїх екологічних прав, – це нонсенс. Отже, з якою метою був встановлений такий обов'язок? Яка його роль? Щоб краще зрозуміти суть цього обов'язку, потрібно вдатися до

цільового тлумачення норм Орхуської конвенції [1]. Так, згідно з Преамбулою до неї, багато важливих прав, що становлять серцевину цієї конвенції, надані саме “для забезпечення можливості відстоювати це право та виконувати цей обов’язок” [1]. Отже, право на доступ до інформації, право брати участь у процесі прийняття рішень, право на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, є інструментами для захисту навколишнього природного середовища, зокрема, і у судовому порядку. Як видається, формулювання права на сприятливе і здорове довкілля як зв’язок права та обов’язку (фактично, як повноваження особи) має на меті наголосити на важливості звернення до суду чи іншого уповноваженого державного органу щодо захисту довкілля. Згадка про обов’язок такого звернення вказує не на можливе притягнення до відповідальності за нездійснення дій на захист, а радше свідчить про особливу важливість здійснення прав на доступ до інформації та правосуддя. Так, у Преамбулі до Конвенції акцентується на “важливості відповідних ролей, які можуть відігравати у справі охорони навколишнього середовища окремі громадяни, неурядові організації та приватний сектор” [1]. Така особлива важливість і пояснює доволі розширене тлумачення Конвенцією юридичної зацікавленості, що дає право на звернення до суду з питань охорони навколишнього середовища. Так, згідно з ч.5 ст. 2 Конвенції, термін “зацікавлена громадськість” означає громадськість, на яку справляє або може справити вплив процес прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, або яка зацікавлена у цьому процесі [1]. Таке розуміння загалом не є новим ні для українського законодавства, ні для вітчизняної правозастосовної практики. А от продовження вказаної норми не завжди сприймається українськими судами без застережень: недержавні організації, які сприяють охороні навколишнього середовища та відповідають вимогам національного законодавства, вважаються такими, що мають зацікавленість [див., наприклад, 8]. Таке “автоматичне” визнання юридичної зацікавленості (тобто права на позов з питань, що стосуються охорони довкілля) за будь-якою недержавною природоохоронною організацією загалом, ще не знайшло належного відображення в українському законодавстві та роз’ясненнях вищих судових інстанцій. Як правило, вітчизняні суди для додаткового обґрунтування юридичної зацікавленості подібних позивачів намагаються знайти якісь додаткові обставини, насамперед пов’язані з територіальним принципом (місцем реєстрації громадської організації, місцем проживання фізичної особи тощо). Між тим аналіз норм Орхуської Конвенції дає змогу виокремити кілька чинників, що не повинні враховуватись під час визначення наявності інтересу у справі про охорону довкілля (відповідно і при визначенні наявності чи відсутності права на позов): 1) кількісні (згідно з преамбулою Конвенції [1] термін “громадськість” означає об’єднання, організацію, групу осіб, а також одну чи більше фізичних або юридичних осіб); 2) територіальної, національної чи іншої належності (ч. 9 ст. 3 Конвенції [1] надає можливість громадськості брати участь у процесі прийняття рішень та доступі до правосуддя з питань довкілля без дискримінації за ознаками громадянства, національної належності або місця проживання, а для юридичної особи – без дискримінації за ознаками її зареєстрованого місцезнаходження або фактичного центру діяльності).

Ще одним цікавим фактом, на якому варто зацентувати увагу, є те, що у Конвенції [1] вживається словосполучення “законні економічні інтереси”, у той час, як про законність чи незаконність екологічних інтересів не йдеться. Отже, можна припустити, що інтереси, пов’язані із захистом довкілля (екологічні інтереси), автоматично сприймаються Конвенцією як законні, відтак відпадає необхідність для вітчизняного правозастосовця здійснювати перевірку на наявність законного інтересу, принаймі, якщо йдеться про позов громадської екологічної організації.

Серед інших особливостей, пов’язаних з визначенням юридичної зацікавленості, є те, що у п. а) ч. 1 ст. 4 Конвенції у разі звернення громадськості з запитом про надання екологічної інформації вона позбавлена обов’язку формулювати (тобто обґрунтовувати – М. Т.) свою зацікавленість [1].

У Конвенції [1] йдеться також про балансування різних видів інтересів у разі, якщо вони вступають у суперечність одне з одним (тільки щодо доступу до екологічної інформації). Зокрема, у запиті щодо надання екологічної інформації може бути відмовлено, якщо її оприлюднення може негативно вплинути на такі групи інтересів: 1) законної конфіденційності діяльності державних органів; 2) міжнародних стосунків, національної оборони або державної безпеки; 3) відправлення

правосуддя, його неупередженість та справедливість, можливість державних органів проводити розслідування дисциплінарного чи кримінального характеру; 4) охоронюваної законом конфіденційності комерційної та промислової інформації з метою захисту законних економічних інтересів – із застереженням, що інформація про викиди, яка стосується охорони навколишнього середовища, підлягає оприлюдненню; 5) прав інтелектуальної власності; 6) конфіденційності особистих даних, архівів, що стосуються фізичної особи; 7) інтересів третьої сторони, яка надала інформацію (за певних умов); 8) навколишнього середовища, на яке поширюється така інформація (наприклад, місця розмноження рідкісних видів) – ч. 4 ст. 4 Конвенції [1].

Отже, Орхуська Конвенція особливого значення надає діяльності недержавних громадських екологічних організацій, зокрема, автоматично визнаючи за ними наявність правомірної юридичної зацікавленості [1]. Однак непоодинокими є випадки, коли громадські екологічні організації переслідують у своїй діяльності не тільки і не стільки екологічні інтереси. Так, канадська журналістка Наомі Кляйн у своїй книзі, присвяченій проблематиці глобального потепління, висвітлює чимало аспектів співпраці різноманітних організацій “зелених” з нафтовими компаніями, хоча насправді це суперечить їхнім статутним цілям [5, с. 183–189]. Зокрема, авторка описує випадок з природоохоронною організацією The Nature Conservancy, яка декларувала боротьбу за збереження тетеруків лучних у штаті Техас, США [5, с. 183–187]. Однією з причин зникнення цього виду стало знищення їх місць існування, зокрема, внаслідок діяльності на цих територіях нафто- і газовидобувних підприємств. Одне з останніх місць гніздивлі цього зникаючого виду розташовувалось на землях, що належали компанії Mobil, біля узбережжя затоки Галвестон у Південно-Східному Техасі. На цих землях уже були активні родовища, які доходили до межі ареалу розміщення тетеруків. У 1995 році компанія Mobil пожертвувала свою власність на вказаних територіях на користь The Nature Conservancy. Згодом The Nature Conservancy, будучи природоохоронною організацією, теж зайнялась видобутком нафти і газу. Отже, зазначає Н. Кляйн, під патронатом природоохоронної спілки, яку у пресі називали “найбільшою недержавною екологічною організацією світу”, рідкісний вид повністю зник із одного з останніх своїх ареалів існування, внаслідок видобування нафти і газу природоохоронною організацією протягом п’ятнадцяти років [5, с. 185–187]. Н. Кляйн констатує, що велика частина екологічних рухів просто злилася з економічними інтересами [5, с. 187].

Це лише один з можливих випадків. Однак, якщо йдеться про Орхуську Конвенцію [1], то її норми не дають природоохоронним організаціям якісь надзвичайні пільги чи переваги у їх діяльності, в жоден спосіб не послаблюють їхню відповідальність тощо. Навіть за умови існування ризику, що право на звернення до суду використовуватиметься на захист не лише екологічних інтересів, шкода від обмеження доступу до правосуддя може бути значно більшою. У сучасному світі економічні, екологічні та інші інтереси різних суспільних груп та суб’єктів господарювання переплетені настільки тісно, що навіть щирі у своїх намірах екологічні організації у своїй боротьбі за чисте довкілля можуть сприяти чийсь, суто економічним, інтересам. Так, внаслідок збільшення популярності рухів за чисте довкілля сьогодні навіть недобросовісні виробники можуть отримати прибуток, використовуючи екологічну тематику; конкуренти Volkswagen отримали зиск внаслідок викриття махінацій з приховування рівня вихлопних газів тощо [9].

Орхуська конвенція [1] тільки надає громадськості та екологічним організаціям ширший доступ до екологічної інформації та правосуддя, покладаючи в такий спосіб більшу відповідальність на судову систему і, зокрема, на суддю, що розглядатиме конкретну справу. Замість питання, чи мав право позивач звертатись із вказаним позовом, він повинен зосередитись на екологічній і правовій суті справи. Так, якщо справді буде виявлено порушення норм природоохоронного законодавства, то наслідком розгляду справи стане запобігання або припинення незаконного заподіяння шкоди природі, що є позитивним, навіть якщо від цього виграють також і чийсь економічні інтереси.

Зрештою Конвенція передбачає дві ремарки, що дають змогу контролювати правомірність інтересу. Так, не будь-яка недержавна організація визнається зацікавленою, а лише та, яка сприяє охороні навколишнього середовища та відповідає вимогам національного законодавства [1].

Хоча ще у 2009 році дослідники констатували, що рівень втілення у життя ст. 9 Конвенції є доволі низьким [10, с. 68], однак, як показує аналіз рішень, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень України, є помітні позитивні зрушення у цій сфері.

Висновки. Отже, формулювання з Преамбули Орхуської Конвенції, де право людини на безпечне і здорове довкілля тісно пов'язане з обов'язком захищати його, покликане підкреслити особливу значущість позовів на захист довкілля. Звертаючись до суду з таким позовом, громадянин або громадська організація фактично сприяють виконанню своїх повноважень, наданих цією конвенцією. Відтак ні кількісні, ні територіальні чинники не повинні враховуватись під час визначення наявності інтересу у справі про охорону довкілля. Орхуська Конвенція “між рядками” наголошує на особливій цінності екологічних інтересів. Так, інтереси, пов'язані із захистом довкілля (екологічні інтереси) автоматично сприймаються Конвенцією як законні, відтак відпадає необхідність для вітчизняного правозастосовця здійснювати перевірку на наявність законного інтересу, принаймі, якщо йдеться про позов громадської екологічної організації.

Вважаємо за необхідне закріпити “автоматичне” визнання юридичної зацікавленості (тобто права на позов з питань, що стосуються охорони довкілля) за будь-якою недержавною природоохоронною організацією, що зареєстрована і діє відповідно до українського законодавства. Це відповідатиме вимогам ч. 4 ст. 3 Орхуської Конвенції, згідно з якою наша держава забезпечує “...належне визнання об'єднань, організацій або груп, що сприяють охороні навколишнього природного середовища, та надає їм відповідну підтримку і забезпечує відповідність своєї національної правової системи цьому зобов'язанню” [1].

1. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25 червня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_015.
2. Бондар О. М. Екологічний абсентеїзм у сучасному промисловому місті: зміст, причини та прояви / О. М. Бондар // Грані. – 2012. – № 1(81). – С. 98–101.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
5. Кляйн Н. Змінюється все. Капіталізм проти клімату // пер. з англ. Д. Кожедуба. – К.: Наш Формат, 2016. – 480 с.
6. Еквадор. Світовий досвід // Портал Сила права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Sila-prava.com.ua/ua/world/ecuador/.
7. Болівія готуватиме закон о Матере-Земле // Портал Живая планета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: animalworld.com.ua/news/Boliviya-gotovit-Zakon-o-Materi-Zemle.
8. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду України від 10 липня 2014 р. у справі № 826/13710/13-а // Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/39870780>.
9. “Дизельний скандал”: Volkswagen сплатить у США до 15 мільярдів доларів компенсацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/dizelnyj-skandal-volkswagen-splatit-y-sua-do-15-milyardiv-dolariv-kompensacij/a-19362368>.
10. Грушкевич Т. В. Питання доступу до правосуддя у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище / Т. В. Грушкевич // Університетські наукові записки. – 2009. – № 4(32). – С. 64–69.

REFERENCES

1. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_015
2. Bondar O. M. Ekolohichnyy absenteyizm u suchasnomu promyslovomu misti: zmist, prychyny ta proyavy [Environmental absenteeism in the modern industrial city, meaning, causes and manifestations]. Hrani – Facets, 2012, Vol. 1(81), pp. 98-101.
3. Constitution of Ukraine of June 28, 1996. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. On

Environmental Protection Law of Ukraine of June, 25, 1991. Available at: zakon2. rada. gov. ua/laws/show/1264-12

5. Klyayn Naomi Zminyuyet'sya vse. Kapitalizy proty klimatu [Changing everything. Capitalism vs. Climate]. Kyiv, Nash Format publ., 2016, 480 p.

6. Ekvador. Svitovyy dosvid [Ecuador. International experience] Portal Sila prava. Available at: Sila-prava. com. ua/ua/world/eqador/

7. Boliviya gotovit zakon o Materie-Zemle // Portal Zhivaya planeta [Bolivia to prepare a law on mother earth]. Portal Zhyvaya planeta. Available at: animalworld. com. ua/news/Bolivija-gotovit-Zakon-o-Materie-Zemle

8. Resolution of the Kyiv Appeal Administrative Court of Ukraine on July 10, 2014 // Yedynny derzhavnyy reyestr sudovykh rishen' Ukrayiny [Unified state register of judgments]. Available at: <http://www.reyestr.court.gov.ua/39870780>

9. "Dyzel'nyy skandal": Volkswagen splatyt' u SShA do 15 mil'yardiv dolariv kompensatsiy ["Diesel scandal": Volkswagen to pay the US \$ 15 billion compensation] [Elektronnyy resurs]. Available at: <http://www.dw.com/dyzel'nyy-skandal-volkswagen-splatyt'-u-ssha-do-15-mil'yardiv-dolariv-kompensatsiy/a-19362368>

10. Hrushkevych T. V. Pytannya dostupu do pravosuddya u spravakh pro vidshkoduvannya shkody, zavdanoyi vnaslidok nehatyvnoho vplyvu na navkolyshnye pryrodne seredovyshche [The issue of access to justice in cases of damages caused due to the negative impact on the environment] Universytet-s'ki naukovy zapysky-University research note, 2009, Vol. 4(32), pp. 64-69.

Дата надходження: 09.04.2017 р.